

УДК 94 (477.74) «1838-1920»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2026.2.434>

*Stanislav Kovalskyi**

RECTORS OF THE ODESA THEOLOGICAL SEMINARY (1838-1920)

Abstract: The peculiarities of the development of the Odesa Theological Seminary during 1838-1920 through the prism of the activities of its rectors are examined in the article. The role of the Kherson Archbishop Gavriil (Rozanov) in the process of its foundation and organization of work at the initial stage is analyzed. This institution had an all-estate character. Not only the children of clergymen but also children from different classes of mainly Ukrainian provinces could receive secondary religious education there. It is noted that among the seminarians there were also people from European countries in particular Bulgaria.

It is paid attention to the first rector Porfiry (Uspenskiy) who was not only a professor of theology and a specialist in the field of education, but also a famous orientalist, with whose name a number of important studies in church history are associated.

The work of other rectors of this religious education institution during the first 30 years of its existence is also considered. It was found that this period was not characterized by staff stability, which negatively affected the situation of the seminary. Despite the fact that the seminary was headed by professors who had received higher theological education in various theological academies of the empire and had experience in administrative work, for various reasons they did not stay in their positions for long.

The emphasis is on the rectorship of Martiry Fedorovich Chemena, thanks to whom the seminary developed rapidly over the next 32 years. He also had an academic education and previous experience teaching at the seminary as a professor. However, unlike his predecessors, he managed to create a close-knit team of highly qualified teachers who provided seminarians with a high level of education and proper Christian upbringing.

The activities of rectors at the beginning of the 20th century are analyzed. The influence of their social worldview on the educational and upbringing process in the seminary was investigated. The situation of the institution of religious education under the rectorship of Konstantyn Vasiliyevych Brechcevykh was traced in the work. He tried in every way to protect the seminary from the penetration of revolutionary and materialistic ideas, to ensure its stable functioning during the period of turbulent revolutionary upheavals. However, with the advent of Soviet power, the educational institution that trained clergy became unnecessary. So, on May 1, 1920, the seminary was liquidated and its premises were transferred to the Agricultural Institute.

It was concluded that during the period under study the development of the Odesa Theological Seminary largely depended on the personality of the rector who held the position and the activities of the eparchial bishop.

Keywords: Kherson-Tavria Eparchy, Odesa, education, seminary, rectors, archbishops, clergy

* *Kovalskyi Stanislav* – PhD (History), Associate Professor, Head of the Department of World History and Methods of Teaching, South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky (Odesa, Ukraine); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2958-4797>; e-mail: kovalskyi.sv@pdpu.edu.ua

*Станіслав Ковальський**

РЕКТОРИ ОДЕСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ (1838–1920 РР.)

Анотація: У статті досліджено особливості розбудови Одеської духовної семінарії упродовж 1838–1920 років через призму діяльності її ректорів. Проаналізовано роль Херсонського архієпископа Гавриїла (Розанова) у процесі її заснування й організації роботи на початковому етапі. Цей заклад мав всестановий характер. Там могли отримати середню духовну освіту не лише діти церковнослужителів, але й діти з різних станів переважно українських губерній. Зазначено, що серед семінаристів були й вихідці з європейських країн, зокрема Болгарії.

Приділено увагу першому ректору – Порфирію (Успенському), який був не лише професором богослов'я і фахівцем у галузі освіти, але й відомим ученим-сходознавцем, з іменем якого пов'язано низку важливих досліджень в церковній історії.

Розглянуто роботу й інших ректорів цього закладу духовної освіти упродовж перших 30-ти років його існування. З'ясовано, що цей період не відрізнявся кадровою стабільністю, що негативно позначилось на становищі семінарії. Попри те, що на чолі семінарії були професори, які отримали вищу духовну освіту в різних духовних академіях імперії та мали досвід адміністративної роботи, вони з різних причин надовго не затримувались на своїх посадах.

Акцентовано увагу на ректорстві Мартирія Федоровича Чемени, завдяки якому в наступні 32 роки відбувся стрімкий розвиток семінарії. Він теж мав академічну освіту та попередній досвід викладацької роботи у семінарії на посаді професора. Проте, на відміну від своїх попередників, зумів створити згуртований колектив висококваліфікованих викладачів, які надавали семінаристам високий рівень освіти та належне християнське виховання.

Проаналізовано діяльність ректорів на початку 20 ст. Досліджено вплив їх громадського світогляду на освітній і виховний процес у семінарії. У роботі простежено становище закладу духовної освіти за ректорства Костянтина Васильовича Бречкевича. Він усіляко намагався вберегти семінарію від проникнення революційних і матеріалістичних ідей, забезпечити її стабільну життєдіяльність у період буремних революційних потрясінь. Проте, з приходом радянської влади заклад освіти, який готував священнослужителів, став не потрібним. Тож 1 травня 1920 р. семінарію було ліквідовано, а її приміщення передано сільськогосподарському інституту.

Зроблено висновок, що упродовж досліджуваного періоду розвиток Одеської духовної семінарії значною мірою залежав від особистості ректора, який перебував на посаді та діяльності єпархіального архієрея.

Ключові слова: Херсонсько-Таврійська єпархія, Одеса, освіта, семінарія, ректори, архієпископи, духовенство

* Ковальський Станіслав Валентинович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії та методики її навчання, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського (Одеса, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2958-4797>;
e-mail: kovalskyi.sv@pdu.edu.ua

Вступ. У 1838 р. в Одесі, з ініціювання архієпископа Гавриїла (Розанова), було відкрито перший у Херсонсько-Таврійській єпархії заклад середньої духовної освіти – Херсонську духовну семінарію. Після виокремлення Таврійської єпархії (1859 р.) та будівництва у Сімферополі самостійної духовної семінарії, вона отримала назву Одеської (1871 р.). Цей заклад відрізнявся високим рівнем фахової підготовки викладачів, які забезпечували належну освіту семінаристам, і певними особливостями свого розвитку.

Від початку своєї діяльності й до ліквідації у 1920 р. ректорський склад семінарії був нестабільним, особливо упродовж перших 30-ти років її існування. Особистість ректора накладала відповідний відбиток на життя духовного закладу. Тож дослідження діяльності ректорів у зазначений період є доцільним і важливим для вивчення історії Одеської семінарії та розвитку церковної історії на півдні України.

Метою статті є спроба комплексного дослідження діяльності ректорів та їх внеску у розвиток Одеської духовної семінарії упродовж 19 – початку 20 ст.

Огляд літератури. Зазначена проблематика лише певною мірою розглядалася в історичній літературі. Серед дослідників 19 ст. варто виділити протоієрея І. Стрельбицького. Його праця¹, написана на основі значної кількості документальних матеріалів, відображає історію Одеської духовної семінарії упродовж 1838-1885 рр. і є цінним джерелом для її вивчення.

В українській історіографії заслуговують на увагу дослідження сучасних істориків Н. Діанової², І. Лимана³ та О. Тригуба⁴. У своїх роботах вони торкалися різних аспектів розбудови семінарії в Одесі у зазначений період. Їх цінність полягає у введенні до наукового обігу значної кількості архівних документів. Коротку інформацію про духовенство Південної України розмістив у своїй книзі дослідник церковної історії В. Михальченко⁵.

Разом з тим, досліджувана проблема комплексно не вивчена. Подана публікація стосується важливої, мало дослідженої теми, яка має краєзнавчий характер і є досить актуальною.

Виклад основного матеріалу. 9 травня 1837 р. була утворена Херсонська і Таврійська єпархія з центром в Одесі, яку згідно указу Св. Синоду очолив архієпископ Гавриїл (Розанов). Новоутворена єпархія потребувала освіченого духовенства, а значить закладів духовної освіти. Одним з перших успішних проєктів архієпископа стало заснування у 1838 р. Херсонської (з 1871 р. – Одеської) духовної семінарії. Комісія духовних училищ при Св. Синоді прийняла постанову про призначення на посаду професора

¹ *Стрельбицкий И.* Летопись Одесской духовной семинарии (1838-1885). (К материалам для истории семинарии). Ч. I. Одесса: Типо-литография Штаба Округа, 1913. 362 с.

² *Діанова Н.М.* Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII – початок XX ст.). Одеса: Фенікс, 2012. 319 с.; *Діанова Н.М.* Ректор Одеської духовної семінарії Мартирій Федорович Чемена. *Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник.* Серія: Історія. 2014. Вип. 30. С. 271-278; *Діанова Н.М.* Діяльність православних архієреїв Херсонської єпархії (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2022. 207 с.

³ *Лиман І.І.* Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. 488 с.

⁴ *Тригуб О.П.* Історія Херсонської єпархії (1775-1918): дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Національний ун-т «Києво-Могилянська академія», Миколаївська філія. Миколаїв, 2000. 242 с.

⁵ Православная Одесса и Юг Украины: духовные персоналии. 1794-1925 / Автор-сост. В.А. Михальченко. Киев: Издательский отдел Украинской Православной Церкви, 2021. 656 с.

богослов'я та ректора семінарії архімандрита Порфирія (Успенського), який мав попередньо звільнитися з Рішельєвського ліцею, де працював законовчителем⁶.

Рукописи лекцій професора з богослов'я, які він читав у духовній семінарії, свідчать про його високий інтелектуальний і фаховий рівень та широту поглядів. Порфирій (Успенський) писав, що християнське богослов'я – це наука, яка включає ґрунтовне, струнке та зрозуміле викладення істин, наука про християнську релігію та її віросповідання, наука, що ґрунтується на слові Божому, оскільки християнство дане Богом. Але християнське богослов'я мають доповнювати низка інших предметів, зокрема: св. філологія, археологія, нумізматики, загальна та церковна історія, топографія, філософія, відкриття та зауваження мандрівників та інші. Лише комплексне вивчення різних предметів надасть можливість семінаристам отримати високий рівень освіти⁷.

Чисельність семінаристів спочатку була незначною – 159 осіб. Першими з них стали діти з родин духовенства з Катеринославської та Кишинівської єпархій. Проте семінарія готувала не лише освічених майбутніх священнослужителів. Для вирішення своїх фінансових проблем, за прикладом Катеринославської духовної семінарії, запроваджено всестановий характер: там могли здобути середню освіту діти з різних станів, які навчалися за власні кошти. Серед семінаристів були навіть вихідці з Болгарії, які закінчивши навчання в Одесі, згодом стали визначними релігійними, культурними та педагогічними діячами на своїй батьківщині після її звільнення від османської залежності.

Ректору вдалося створити потужний викладацький колектив, представлений професорами з академічною духовною освітою. Серед них були випускники Московської духовної академії: Іоан Знаменський, який викладав філософію та біблійну історію; Гавриїл Нектаров – викладач словесності, та Олексій Мухін, який спочатку викладав французьку і німецьку мови, математику. У 1839 р. місце О. Мухіна посів теж вихованець цієї академії, кандидат богослов'я Михайло Покровський. І. Знаменський перебував на посаді професора семінарії до 1849 р., після чого його призначено ректором духовних училищ. Згодом він став кафедральним протоієреєм Спасо-Преображенського собору та редактором часопису «Херсонские епархиальные ведомости»⁸. Викладачем світської історії та грецької мови став наглядач Херсонських духовних училищ протоієрей Микола Соколов, який працював на цій посаді до 1844 р. Тоді ж була введена нова дисципліна – історія російської церкви, яку мав читати професор церковної історії ієромонах Пантелеймон. Тож поряд із вивченням релігійних дисциплін, зокрема: богослов'я, біблійної та церковної історії, Св. Писання, семінаристи опановували й світські: математику, загальну історію, філософію, єврейську, латинську та російську мови, й інші.

Особливістю цього закладу освіти стало високоякісне викладання іноземних мов. Цей процес був започаткований уже на початку його існування. Архієпископ Гавриїл (Розанов), який опікувався розбудовою закладу, прагнув надати семінаристам можливість отримати високі знання з іноземних мов, насамперед: грецької, німецької та французької, що становило характерну особливість семінарії. За його ініціативою була утворена кафедра новогрецької мови, на посаду викладача якої був запрошений грек – колезький асесор

⁶ Стрельбицкий И. Летопись Одесской духовной семинарии... С. 3-8.

⁷ Діанова Н.М. Діяльність православних архієреїв... С. 47.

⁸ Держархів Одеської області (ДАОО). Ф. 37. Оп. 2^а. Спр. 541. Арк. 4, 6.

Лунда. Архієпископ навіть заробітну плату спочатку виплачував йому із власних коштів, хоча не приховував, що їх було не так уже й багато. Варто зазначити, що його зусилля увінчалися успіхом. Уже в 1841 р. два вихованці семінарії, які показали хороші знання з новогрецької мови, були запрошені до Санкт-Петербурзької духовної академії (СПБДА). Кращі випускники семінарії щороку отримували можливість вступити до Київської духовної академії (КДА). Серед них були П. Задерацький і Г. Попруженко, останній з яких, отримавши академічну освіту, повернувся до семінарії в якості викладача⁹.

Варто зазначити, що і ректор семінарії добре знав грецьку мову. Крім викладацької роботи він активно займався науковою діяльністю. Підтвердженням є його обрання у 1839 р. дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей. Співпраця з Товариством тривала усе його життя. Порфирій, разом із Олександром Стурдзою, працював над дослідженням історії християнського Сходу. Згодом його кандидатура, завдяки добрим знанням грецької мови та досвіду спілкування із закордонними одновірцями, була затверджена віце-канцлером графом Нессельроде для виконання таємної місії в Єрусалимі. Він тричі очолював Російську місію на Близькому Сході, де здебільшого займався науковою роботою. Під час експедицій до Лівії, Сирії, Єгипту, Синаю й Афону, він опрацьовував стародавні рукописи та книги в архівах монастирів і вивчав пам'ятки церковної історії. Результати його наукових досліджень були опубліковані на сторінках «Записок» Одеського товариства історії та старожитностей, «Трудов» Київської духовної академії та вийшли окремим накладом. Багата наукова спадщина Порфирія стала вагомим складовим досліджень історії християнського Сходу.

Тож посаду ректора Порфирій (Успенський) обіймав лише упродовж трьох років (1838-1841). Проте це був чи не найскладніший період становлення семінарії. Лише завдяки його плідній діяльності й активній підтримці архієпископа Гавриїла (Розанова) відбулися значні позитивні зрушення в її розбудові. Про це свідчить висока оцінка діяльності закладу освіти, надана під час його перевірки у 1840 р. візитатором, ректором КДА, архимандритом Ієремією. Тоді ж правління семінарії, на чолі з ректором, в історичній записці про стан закладу освіти висловило вдячність архієпископу за надання постійної допомоги, що дало можливість налагодити відмінний благоустрій закладу¹⁰.

Скоріш за все оцінка благоустрою була дещо завищеною. Згідно з документами, які у подальшому оприлюднив протоієрей І. Стрельбицький, матеріальний рівень забезпеченості викладачів семінарії був дуже низьким і вони «представляли собою інтелігентний пролетаріат, який часто жив впроголодь»¹¹. Адаже професори семінарії отримували заробітну плату в 2/4 рази меншу, ніж учитель гімназії¹². Для поліпшення цієї ситуації архієпископ нерідко надавав матеріальну допомогу семінарії за рахунок власних коштів і пропонував викладачам місця священників при парафіях, що мало поліпшити їх матеріальний стан.

⁹ *Стрельбицкий И.* Летопись Одесской духовной семинарии... С. 9-10, 15-17, 19.

¹⁰ *Серафимов С.А.* Воспоминание о Преосвященном Гаврииле, первом (в Одессе) архиепископе Херсонском и Таврическом, а потом Тверском и Кашинском. Одесса: Нитче, 1859. С. 42-43.

¹¹ *Стрельбицкий И.* Летопись Одесской духовной семинарии... С. 31.

¹² Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1813 год. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1915. С. 263-285.

За свою плідну роботу в семінарії Порфирій (Успенський) був нагороджений орденом Св. Анни другого ступеня (29 квітня 1840 р.). Його видатні наукові досягнення були відзначені провідними університетами Російської імперії, які обрали його своїм почесним членом¹³.

У наступні три десятиліття в семінарії спостерігалась кадрова нестабільність, яка значною мірою була спричинена відповідними розпорядженнями Св. Синоду. Вона не могла сприяти її активному розвитку. Наступником Порфирія на короткий період часу (1840-1841) став архімандрит Афанасій (Дроздов), який отримав вищу освіту в Московській духовній академії. До того ж він мав відповідний досвід роботи, так як до цього призначення був ректором спочатку в Костромській, а потім у Рязанській духовних семінаріях. Під час ректорства у Херсонській семінарії займався науковою роботою. Прекрасно володів грецькою, що дозволило йому перекласти з грецького рукопису 15 століття «Житіє» Іоанна Нового. Він затримався в Одесі ненадовго у зв'язку з переміщенням на посаду ректора Санкт-Петербурзької духовної академії. На його місце призначено колишнього ректора В'ятської семінарії, теж вихованця Московської духовної академії, архімандрита Никодима (Казанцева). Він теж недовго пропрацював в Одесі (1841-1845) і був переведений на посаду ректора Курської духовної семінарії. У період його ректорства відбувалось подальше формування викладацького колективу. Зокрема, у 1844 р. місце викладача світської історії та грецької мови посів талановитий вихованець КДА, етнічний українець Арсеній Лебединцев, який через рік був затверджений на посаді професора.

Наступний ректор – Ізраїль (Лукін) лише три роки (1845-1848) очолював семінарію в Одесі й отримав призначення до аналогічного закладу в Харкові¹⁴. Його переміщення значною мірою пов'язане з Херсонським архієпископом Інокентієм (Борисовим), який до 1848 р. очолював Харківську єпархію. Не викликає сумнівів його добре знайомство з ректором місцевого закладу духовної освіти, якого він хотів бачити на чолі Херсонської семінарії. Тож відбулося переміщення до Одеси Парфенія (Попова), який працював тут до 1852 р. Цей факт наочно демонструє роль архієпископа у процесі призначення на вищі адміністративні посади в семінарії та на її діяльність у цілому. У період його перебування на чолі Одеської кафедри був скасований всестановий характер семінарії. Якщо на 1848 р. кількість семінаристів становила 173 особи, то з часом ця цифра поступово зменшувалась. Така позиція пояснювалась перенасиченням єпархії особами духовного звання та браком священницьких місць.

Упродовж 1852-1858 рр. ректором семінарії призначено архімандрита Серафима (Аретинського) – вихованця КДА, майбутнього Воронежського архієпископа. Він мав досвід адміністративної роботи, отриманий під час перебування на чолі декількох семінарій, який намагався втілити в освітній процес в Одеському закладі духовної освіти. Його змінив Феофілакт (Праведников) – випускник КДА, майбутній єпископ РПЦ, який зарекомендував себе як педагог і відомий церковний діяч. Він очолював семінарію значно довше за своїх попередників – з 1858 по 1868 рр. Його ректорство припало на початок реформ 1860-1870-х років, які спричинили деякі зміни в освітньому процесі. Перші чотири класи семінарії

¹³ Некролог о Преосвященном епископе Порфирии. *Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям* (Приб. к ХЕВ). 1885. № 9. С. 344.

¹⁴ Православная Одесса и Юг Украины... С. 38, 214, 378.

прирівнювались до курсу класичної гімназії. Це відкривало перед семінаристами можливість вступу без іспитів до університетів. Відповідно до Статуту 1867 р. скасовувалася залежність духовних училищ від семінарій, а семінарій – від академій. Відновлювався відкритий доступ до семінарії представникам різних станів, а дітям духовенства надавалася можливість отримати вищу світську освіту. Архієпископ Димитрій (Муретов) приділяв семінарії багато уваги. Він часто спілкувався зі студентами та націлював їх на отримання високого рівня освіти і духовності, виховання у собі терпіння, готовності до самопожертви та служби для блага ближніх¹⁵.

У 1866 р. членом правління семінарії призначено професора, протоієрея Арсенія Лебединцева. Він приділяв значну увагу як середній, так і початковій духовній освіті. Упродовж десяти років (1863–1873) виконував обов'язки члена повітової училищної ради від духовенства, а потім її голови¹⁶.

Демократичні перетворення, які відбувалися в цей час у країні, дали можливість у 1868 р. провести перші вибори ректора в Херсонській духовній семінарії, де на цю посаду було обрано професора богослов'я Мартирія Чемену, який дійсно був одним із видатних представників релігійних і громадських діячів другої половини 19 ст. За 32 роки свого ректорства він зумів надати закладу освіти новий імпульс для розвитку та перетворити його на провідний осередок духовної освіти на півдні України. Цьому сприяв високий рівень освіти ректора, здобутий у КДА; значний досвід викладацької роботи в семінарії та світських закладах освіти й необхідні лідерські якості, що давали змогу здійснювати успішне керівництво закладом освіти¹⁷. Йому вдалося створити належний моральний клімат і творчу атмосферу в колективі. М. Чемена користувався заслуженим авторитетом як серед колег, так і серед семінаристів, що сприяло успішній життєдіяльності семінарії.

Високий рівень освіти для вихованців забезпечували викладачі, які мали вищу духовну освіту та ступінь кандидатів богослов'я. Зокрема, І. Стрельбицький – викладач богослов'я й історії, призначений до семінарії після закінчення КДА. Він написав низку праць, присвячених історії семінарії та проблемі протестантизму. Професор Г. Попруженко свого часу закінчив КДА, викладав латинську, російську, грецьку та єврейську мови і Св. Писання. Після завершення викладацької діяльності (1878 р.) був обраний членом Правління семінарії¹⁸. Він подарував семінарській бібліотеці велику кількість власних книг, за що отримав персональну подяку від ректора¹⁹. Є. Логінов – вихованець Казанської духовної академії, викладав біблійну та церковну історію. К. Спасський закінчив СПбДА і працював викладачем основного, догматичного та морального богослов'я. Ще один випускник СПбДА – І. Котович викладав логіку, психологію та філософію. Вихованець КДА М. Тарасевич працював викладачем світської історії²⁰. Ці й інші викладачі мали належну фахову підготовку, любили свою роботу та наполегливо працювали із семінаристами.

¹⁵ Слово Высокопреосвященного Димитрия, архиепископа Херсонского и Одесского по случаю дарования Его Величеством щедрого пособия на улучшения духовно-учебных заведений 7 апреля 1860 г. Одесса, 1866. С. 2–8.

¹⁶ ДАОО. Ф. 37. Оп. 4. Спр. 239. Арк. 1.

¹⁷ Протоієрей Мартирій Федорович Чемена (некролог). *Приб. к ХЕВ*. 1903. № 3. С. 71–77.

¹⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України (ІР НБУВ). Ф. 175. Спр. 1939. Арк. 1–2.

¹⁹ Рукописний відділ Одеської національної наукової бібліотеки. РКП 40/1. Арк. 114.

²⁰ *Діанова Н.М.* Внесок вищого православного духовенства Південної України... С. 229–230.

У 1884 р. в семінарії здобували освіту 188 осіб під керівництвом 19-ти викладачів. Херсонський архієпископ Никанор (Бровкович) високо оцінив діяльність закладу освіти, наголосивши на заслугах її ректора²¹.

Крім успішного керівництва семінарією М. Чемена займався науковою та громадською роботою. Він був дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей і Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, брав активну участь у роботі цих наукових інституцій, сприяв розвитку музеїв, які діли при Товариствах²². Ректор залишив свою посаду лише у 1900 р. в зв'язку з погіршенням стану здоров'я.

У подальший період знову відновився процес кадрової нестабільності у семінарії. Упродовж 1900-1902 рр. на посаді ректора перебував протоієрей Василь Антонович Флоровський, який у подальшому став настоятелем Одеського кафедрального Спасо-Преображенського собору. Ніяких радикальних нововведень він не встиг зробити. Тим паче, що був прихильником консервативних позицій у діяльності Православної церкви. Його наступником став архімандрит Анатолій (Каменський), який очолював заклад упродовж трьох років (1903-1906). Він дотримувався радикальних політичних поглядів, що відбилося на діяльності семінарії. Ректор входив до складу керівних органів багатьох монархічних організацій, брав участь у російському патріотичному русі. Він виступав за збереження самодержавства, вважаючи його оплотом російської державності. Ці настрої знайшли певне відображення у керованому ним закладі. Проте, в 1906 р. архімандрит Анатолій (Каменський) був висвячений у сан єпископа Єлисаветградського та вікарія Херсонської єпархії і звільнений з посади ректора. Однак він періодично відвідував семінарію. Його політична діяльність, як і раніше, була націлена на співпрацю з монархістами. Він навіть був обраний депутатом IV Державної Думи від Херсонської губернії. У подальшому боровся з більшовиками і був заарештований ними у 1922 р. й засуджений до розстрілу, заміненого на ув'язнення²³.

З 1906 р. на посаду ректора Одеської духовної семінарії призначено протоієрея Костянтина Васильовича Бречкевича, який став останнім ректором початку 20 ст. Він мав значний досвід викладацької роботи. Розпочав свою діяльність у семінарії після закінчення КДА у 1885 р. викладачем богословських наук. Потім працював на різних посадах у галузі духовної освіти.

Ректорство К. Бречкевич припало на дуже складний період, пов'язаний з революцією та війною. Йому довелося докласти великих зусиль, щоб ввірений йому заклад освіти міг і надалі успішно розвиватися. Він оточив своєю турботою викладацький колектив і семінаристів, яким завжди надавав потрібну допомогу²⁴.

У цей час з метою боротьби з революційними ідеями, у програмі морального богослов'я, яке читав К. Спаський, виокремлено години на розгляд соціалістичних ідей і критику марксизму. Семінаристи вивчали погляди Т. Мора, Кампанелли, Мореллі та історію розвитку соціалістичних теорій. Вони мали усвідомити хибність марксистського

²¹ ІР НБУВ. Ф. XIII. Спр. 2818-2819. Арк. 1, 2.

²² Діанова Н.М. Ректор Одеської духовної семінарії Мартирій Федорович Чемена... С. 276-277.

²³ Степанов А. Анатолій Каменский. URL: http://hrono.ru/biograf/bio_a/anatoly_kam.php

²⁴ Двадцатипятилетие служебной деятельности ректора Одесской духовной семинарии протоієрея Константина Васильевича Бречкевича. *ХЕВ. Отдел неофициальный*. 1909. № 18. С. 445-447; 457-460.

вчення та ворожість до Православної церкви. У зв'язку з відсутністю підручників із даного предмету, учням видавалися короткі письмові конспекти. Дехто конспектував лекції самостійно.

Крім цього до навчальної програми були введені нові предмети, зокрема: дикція, декламація й ораторське мистецтво. На випускному курсі, під керівництвом ректора діяв проповідницький гурток. Ці нововведення мали на меті вдосконалити проповідницьку майстерність майбутніх священнослужителів в умовах вимушеного протистояння впливу протестантів і соціалістичних ідей.

Попри складні умови кількість семінаристів поступово зростала. Так, у 1910/11 навчальному році вона складала 285 осіб, а на 1913/14 навчальний рік зросла до 330 осіб. На цей час у семінарії працювали 14 кандидатів богослов'я: 11 викладачів обов'язкових предметів і чотири викладача необов'язкових предметів (гімнастики, малювання й інші). Ці дані свідчать про успішний розвиток семінарії та надання високого рівня освіти її вихованцям.

Значна увага в закладі освіти приділялась виховній роботі, яку контролювали інспектор і три його помічники. У 1908 р. були прийняті та затверджені архієпископом нові правила, відповідно до яких вводився інститут класних вихователів, які мали стати помічниками інспекторів у виховній роботі. Для їх оплати єпархіальне начальство виділяло по 160 руб. на рік. Можливо, що такі заходи сприяли покращенню дисципліни серед семінаристів. Їх проступки не виходили за межі побутових: пропуски уроків, гра в карти, паління, непослух, самовільні відлучки з гуртожитку та деякі інші. У вільний від занять час вихованцям дозволялись до 17-ї год. здійснювати щоденні прогулянки у Ботанічному саду та по морському побережжю. Заохочувалось заняття музикою та гімнастикою²⁵.

Крім освітньої діяльності К. Бречкевич активно займався громадською та просвітницькою роботою. Він був головою Одеського єпархіального Свято-Андріївського братства, головою комітету по проведенню народних бесід-читань морально-релігійного змісту в Одеському єпархіальному домі, членом комітету правління місіонерського товариства, Херсонської єпархіальної училищної ради та історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, редактором «Херсонських єпархіальних ведомостей».

Звичайно, революційні потрясіння не оминули Одеську духовну семінарію. З приходом радянської влади вона припинила свою діяльність і була ліквідована в 1920 р.

Висновки. У життєдіяльності семінарії можна виділити найбільш успішні періоди: перший – період становлення (1838-1840), другий припадає на 1868-1900 роки, коли спостерігався пік розвитку семінарії, і третій (1906-1917) пов'язаний із спробою збереження традицій закладу. Останній з них закінчився ліквідацією закладу освіти більшовиками у 1920 р.

Зроблено висновок, що упродовж досліджуваного періоду розвиток семінарії значною мірою залежав від особистості ректора, який перебував на посаді та єпархіального архієрея. Акцентовано увагу на діяльності провідних ректорів, які залишили вагомий слід в історії духовного закладу: Порфирія (Успенського), Мартирія Чемени та Костянтина

²⁵ Діанова Н.М. Внесок вищого православного духовенства Південної України... С. 241-242.

Бречкевича. Вони зуміли створити викладацький колектив, який характеризувався високим фаховим рівнем і надавав належну освіту семінаристам. Крім освітянської діяльності вони займалися науковою, просвітницькою та громадською роботою.

На формування духовної освіти значний вплив мали урядові реформи, які проводились упродовж 19 ст. Вони були націлені на її уніфікацію, проте не передбачали переведення освітньо-духовних закладів на повне державне утримання. Обмеженість у коштах змушувала єпархіальне управління проявляти творчий підхід для вирішення освітніх проблем, або діяти у відповідності до своїх можливостей. Деякі архієреї, зокрема, Інокентій (Борисов), Дмитрій (Муретов) і Дмитрій (Ковальницький) намагались вплинути на стан духовної освіти через спеціально створені при Синоді комітети, але далеко не всі їх пропозиції були реалізовані.

Конфлікт інтересів. Автор підтверджує відсутність будь-якого реального чи потенційного конфлікту інтересів, зокрема фінансового, інституційного або особистого характеру, що міг би вплинути на підготовку, рецензування та публікацію цієї статті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

- Всепопданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1813 год. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1915. 316 с.
- Двадцатипятилетие служебной деятельности ректора Одесской духовной семинарии протоиерея Константина Васильевича Бречкевича. *Херсонские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный*. 1909. № 18. С. 445-447; 457-460.
- Держархів Одеської області. Ф. 37 «Херсонська духовна консисторія», 1752-1925 рр.
- Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України (ІР НБУВ). Ф. XIII «Архів та зібрання історичних документів канцелярії обер-прокурора Святійшого Правлячого Синоду».
- ІР НБУВ. Ф. 175 «Титов (Тітов) Федір Іванович (1864–1935)», 1808–1919 рр.
- Некролог о Преосвященном епископе Порфирии. *Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям*. 1885. № 9. С. 342-344.
- Протоиерей Мартирий Федорович Чемена (некролог). *Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям*. 1903. № 3. С. 71-77.
- Рукописний відділ Одеської національної наукової бібліотеки. РКП 40/1.
- Серафимов С.А.** Воспоминание о Преосвященном Гаврииле, первом (в Одессе) архиепископе Херсонском и Таврическом, а потом Тверском и Кашиинском. Одесса: Л. Нитче, 1859. 84 с.
- Слово Высокопреосвященного Дмитрия, архиепископа Херсонского и Одесского по случаю дарования Его Величеством щедрого пособия на улучшения духовно-учебных заведений 7 апреля 1860 г. Одесса, 1866. 40 с.
- Стрельбицкий И.** Летопись Одесской духовной семинарии (1838-1885). (К материалам для истории семинарии). Ч. I. Одесса: Типо-литография Штаба Округа, 1913. 362 с.

Література

- Діанова Н.М.** Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII – початок XX ст.). Одеса: Фенікс, 2012. 319 с.
- Діанова Н.М.** Діяльність православних архієреїв Херсонської єпархії (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2022. 207 с.
- Діанова Н.М.** Ректор Одеської духовної семінарії Мартирій Федорович Чемена. *Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія*. 2014. Вип. 30. С. 271-278.
- Лиман І.І.** Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. 488 с.

Михальченко В.А. Православная Одесса и Юг Украины: духовные персоналии. 1794-1925. Киев: Издательский отдел Украинской Православной Церкви, 2021. 656 с.

Степанов А. Анатолий Каменский. URL: http://hrono.ru/biograf/bio_a/anatoly_kam.php

Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918): дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Національний ун-т «Києво-Могилянська академія», Миколаївська філія. Миколаїв, 2000. 242 с.

Перше надходження – 13.02.2026

Прийнято до друку – 05.05.2026

Оприлюднено на сайті – 15.05.2026